

**МЕДИА
САЛАСЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
СТАНДАРТТАР**

Медиа саласындағы отандық құқық өрісі халықаралық стандарттар бағытында үздіксіз кеңейіп дамып келеді. Қызметі қоғамдық өмірдің барлық дерлік саласын қамтитын бұқаралық ақпарат құралдарын маңызды институт десек те болады. Себебі, ол адамның дүниетанымын, қоғамда татулық және тұрақтылық қалыптастыруға ықпал етеді. Қазіргі таңда отандық БАҚ байланысты заңнама, жалпы алғанда, көпшілік мақұлдаған әлемдік принциптерге сәйкес келеді. Тәуелсіздікке қол жеткізген шақтан бастап Қазақстан сөз бостандығы құқығы және БАҚ қызметі құқығының мәселелерін реттейтін көптеген халықаралық келісімдерге қосылды. Сондай-ақ, халықаралық міндеттемелерді орындау барысында елімізде маңызды заңдар қабылданып, шаралар атқарылды. Ол өз кезегінде бүгінгі күні ақпарат құралдары саласының, жалпы медиа нарығының қарқынды дамуына себеп болып отыр.

Біріккен Ұлттар Ұйымы құрылған шағынан адам құқығы мәселесіне зор көңіл бөлетін ықпалы күшті ұйым. Аталмыш ұйымның үлкен жетістігі ретінде адам құқығын қорғайтын жаңа әмбебап стандарттарды жасап шығаруын атасақ болады. Дегенмен де, мемлекеттердің көбі қабылданған стандарттарды ұстана бермейді, сондықтан да бұл жағдай қазіргі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Демек, мемлекеттердің адам құқығы туралы аймақтық және дүниежүзілік халықаралық келісімдерге енгізілген стандарттарды тәжірибе барысында қолдану керектігіне көзін жеткізу қажет. Негізгі құжаттардың әрқайсысының қолданылу механизмі қамтылған. Пікір еркіндігі, сөз және ақпарат еркіндігі құқықтары барлық халықаралық конвенцияларға енгізілген. Аталған халықаралық құжаттар сөз еркіндігінің құқығын ғана жарияламайды, сонымен қатар, бұл құқықты үкімет шектей алатындай негіз жасайтынын естен шығармаған жөн. Сөз еркіндігі құқығына шектеу қойылған жағдайда, оны атқарушы билік емес, сот органы анықтауы қажет. Яғни, демократиялық қоғам жағдайында сөз еркіндігі құқығын шектеу қажет екендігін дәлелдейтін көрнекі дәлелдер болуы тиіс. Ақпарат еркіндігінің ішкі және халықаралық құқықтық кепілдігін қолдану ісі бойынша сот, міндетті түрде, үкімет әрекеттерін және шектеу қоятын заңдарды қадағалауы тиіс.

Біріккен Ұлттар Ұйымының бүкіл қызметінің негізі – Адам құқығының жалпыға бірдей декларациясы. Адам құқығының жалпыға бірдей декларациясы БҰҰ жарғысына сәйкес міндеттеуші емес тек ұсыныс сипатына ие, сондықтан қарар болып табылады. Бұл декларация қазіргі күні де, адам құқығын жаппай құрметтеудің негізгі құжаты. Декларация Ережелерін халықаралық қауымдастықтың көптеген мемлекеттері қабылдады. Қазақстан Республикасы да өз тәуелсіздігін алғаннан кейін, 1992 жылдың 2 наурызында халықаралық Біріккен Ұлттар Ұйымына мүшелікке қабылданды. Еліміз БҰҰ Бас Ассамблеясының 46-сессиясында Ұйымның жаңа мүшесі ретінде ғана емес, қазіргі заманның ең өзекті халықаралық проблемалары бойынша белсенді позиция ұстанатын мемлекет ретінде мүше болды. Сондықтан Қазақстан мемлекеті де адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау мәселесінде БҰҰ Адам құқығының жалпыға бірдей декларациясына сілтеме жасайды. Декларацияның 19 бабында былай делінген:

«Әр адам наным-сенім бостандығына және өз көзқарасын еркін білдіруіне құқығы бар; бұл құқық өз наным-сенімін кедергісіз ұстану еркіндігін және мемлекеттік шекаралар тәртібіне тәуелді болып қалмай, ақпараттар мен идеяларды еркін іздеп, кез-келген құралдар арқылы тарату бостандығын да қамтиды» [1]. Бұл абсолютті құқық емес, әрине. 29 баптың 2 тармағында «тек басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын тиісті түрде тану және құрметтеу мақсаты көзделген жағдайда ғана және демократиялық қоғамдағы моральдің, қоғамдық тәртіп пен игіліктің әділетті талаптарын қанағаттандыру мақсаты көзделген жағдайда ғана» [1, 29 бап] адам құқықтары мен бостандықтары заңмен белгіленген шектеулерге ұшырауы мүмкін.

Ғалым А.Г. Рихтердің айтуынша «бұл қағида БҰҰ мемлекеттерінде тікелей қолданылмаса да, бүкіл әлемге айтылған маңызды саяси үндеу іспеттес. Көптеген заңгерлердің ойынша, бұл қағида барлық мемлекеттерге қолданылатын халықаралық әдет-ғұрыптың құрамдас бөлігі» [2].

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт халықаралық маңызы бар, 1966 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған құжат. Бұл құжат заңды күшіне 1976 жылы қабылданған экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы келісіммен қатар енді. Әлемнің 166 мемлекеті бекіткен бұл келісім Адам құқығының жалпыға бірдей декларациясында қамтылған адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын заңдастыру саласындағы ынты-

мақтастықтарды бекітеді. Бұл құжаттың да 19 бабы пікір білдіру еркіндігі және ақпарат бостандығына арналған. Бұл бапта Адам құқығының жалпыға бірдей декларациясына қарағанда еркіндік пен бостандықтың шекарасын нақтырақ айқындайтын сипаттамалар берілген. Нақтылықтың пайда болуына бір мемлекеттің екінші мемлекетті өз азаматтарына ақпаратты еркін алуына және таратуына рұқсат бермейді деп айыптауы ықпал етті. Екінші мемлекет өз азаматтарын шетелдерден тарайтын соғысты, фашизмді, зорлық-зомбылық пен порнографияны насихаттайтын ақпараттардан қорғайтынын алға тартты. Келіссөз нәтижесінде, әрбір адам өз ой-пікірін еш кедергісіз ұстану, мемлекеттік шекараларға қарамастан кез-келген ақпараттар мен идеяларды еркін іздеу, тауып алу және оларды өз қалауынша тандап алған құралдар арқылы ауызша, жазбаша немесе баспасөз арқылы немесе көркемдік бейнелеу формалары түрінде тарату бостандығын сақтап қалған 19 баптың тармағына аталған құқықтарды пайдалану адамға ерекше міндеттер мен жауапкершілік жүктейтіні туралы норма қосылды [3]. Аталған ерекше жауапкершілік дегеніміз ақпарат еркіндігін пайдалану құқығы шектелуі мүмкін деген сөз. «Осы баптың 2-тармағында көзделген құқықтарды қолдану ерекше міндеттер мен ерекше жауапкершілікті жүктейді. Сондықтан оларды қолдану кезінде кейбір шектеулердің кездесуі мүмкін, алайда ондай шектеулер заңмен белгіленіп және:

а) басқа тұлғалардың құқықтары мен абырой-беделін құрметтеу;

б) мемлекеттік қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, жұртшылықтың денсаулығын немесе имандылығын қорғау қажеттілігінен туындауы тиіс» (19 бап, 3 тармақ) [3, 19 бап 3т.]. Демек, мұндай шектеу кез-келген ұлттық заңнамадан орын алуы керек.

18 бап – ой-пікір, ар-ождан және дін бостандығына, ал 19 бап – сөз еркіндігіне кепілдік береді; 20 бапта – соғысты қандай түрде болса да насихаттауға заң тұрғысынан тыйым салынған. Нақтырақ айтқанда, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 20 бабы қатысушы-мемлекеттерден кемсітушілікке, алауыздыққа немесе адамды жәбірлеуге негізделген соғыс насихатына, ұлттық, нәсілдік және діни өшпенділікті қоздыруға заңмен тыйым салуды талап етеді [3, 20 бап].

Баспасөз пікірді еркін білдіретін және ақпарат еркіндігі құқықтарын жүзеге асыратын маңызды құрал екендігін ескерсек, БАҚ-тың пікірді еркін білдіру құқын жүзеге асыру қабілетіне

немесе халықтың ақпарат алу құқығына әсер ететін, бұқаралық ақпарат құралдары туралы кез-келген заңдар мен нормативтік актілер осы талаптарға сәйкес болуы тиіс.

Қазақстан Республикасы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге 2003 жылдың 2 желтоқсанында қол қойып, 2006 ж. 24 қаңтарында бекітті. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына қарағанда халықаралық келісім және қосылған мемлекеттерге құқықтық міндеттемелер жүктейді. Қазақстанның Конституциясының 4 бабына сәйкес Республика бекіткен халықаралық шарттардың республика заңдарынан басымдығы болады және халықаралық шарт бойынша оны қолдану үшін заң шығару талап етілетін жағдайдан басқа реттерде, тікелей қолданылады.

Қазақстан Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні орындауы туралы баяндамада мынадай мәліметтер келтірілген: «Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар және бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті. Конституцияда сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі. Цензураға тыйым салынады. Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез-келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиясы болып табылатын мәліметтер тізбесі заңмен белгіленеді. Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге жол берілмейді» [4].

Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық кеңесінің қорытынды актісі (Хельсинк қорытынды актісі). Қазақстан ЕҚЫҰ-ға 1992 ж. мүшелікке кірді, ал сол жылдың тамыз айында аталмыш актіге қол қойды. ЕҚЫҰ-ның мүшесі ретінде Қазақстан осы ұйымның сөз бостандығын қорғайтын түрлі құжаттарын ұстану керек. Атап айтсақ, Хельсинкіді қол қойылған қорытынды акті, Адам құқығы мәселелері бойынша Копенгагендегі кеңестің қорытынды құжаты, 1990 ж. Париж хартиясы, 1994 ж. Будапештегі жоғары деңгейде кездесудің қорытынды құжа-

ты, 1999 ж. Стамбулдағы жоғары деңгейде кездесудің декларациясы.

Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық кеңесінің қорытынды актісі 1975 ж. Хельсинкіді қабылданды. Қорытынды актіге сәйкес он принцип, яғни он ұстаным берілген. Мемлекеттер аталған принциптерді өзара қарым-қатынас барысында басты назарға алуы тиіс. Сонымен қатар, қорытынды акті барынша нақты талаптардан құрылған үш «пакетті» қамтиды, оның ішінде «гуманитарлы және басқа салалардағы ынтымақтастық» туралы. Мұнда адамдар арасындағы байланысқа жәрдемдесу, түрлі ақпараттарды таратуды жақсарту және журналистердің қызмет жағдайын жақсарту туралы тараулары қамтылған.

1975 ж. Хельсинкіді актісіне қатысушы мемлекеттер тарапынан келісілген заң бойынша «өзге қатысушы-мемлекеттен ақпарат тарату маңызды» және «ақпараттың кез-келген түрін еркін әрі кеңінен таратуды жеңілдету керек» және «басқа елдермен ақпарат саласындағы ынтымақтастықты және ақпарат алмасуды ынталандыру қажет» [2]. Қорытынды актіге қол қойған қатысушы-мемлекеттер басшылары ақпараттың әлеуметтік маңыздылығын мойындады, ақпараттың халықтар арасындағы сенімді нығайтуға үлкен үлес қосатынын да жоққа шығарған жоқ. Осыған байланысты, «баспасөздің, радио мен теледидардың, кино және телеграф агенттіктерінің, осы салада қызмет ететін тілшілердің маңызды рөліне» ерекше көңіл бөлінді. Сондықтан «түрлі формадағы ақпараттардың еркін әрі кеңінен таралуын жеңілдету, ақпарат және басқа елдермен ақпарат алмасу саласында ынтымақтастықты ынталандыру» және «бір қатысушы-мемлекеттен келіп екінші қатысушы-мемлекетте кәсіби қызметін атқарып жүрген тілшілердің жағдайын жақсарту» міндеттемелері қабылданды.

ҚР Конституциясында өз ойын білдіру саласындағы негізгі халықаралық стандарттар қамтылған. 1995 ж. республикалық референдумда қабылданған ҚР Конституциясының 1 б. Қазақстан Республикасы өзін демократиялы, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде және оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екендігін бекітеді [5]. 12 бапқа сәйкес Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі, сонымен қатар, «адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан оны ешкім айыра алмайды, заңдар мен

өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады» [5, 12 бап].

Конституцияның 20 бабы сөз бостандығына және шығармашылыққа арналған. 20 бапқа сәйкес сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі. Цензураға тыйым салынады. Алайда ақпарат еркіндігіне шектеу дәл осы баптың 2 және 3 тармақтарында белгіленген:

«2. Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез-келген тәсілмен еркін ақпарат алуына және таратуына құқығы бар. Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиясы болып табылатын мәліметтер тізбесі заңмен белгіленеді.

3. Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғыс-

ты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге жол берілмейді» [5, 20 бап 2 т., 3 т.].

Сонымен қатар, Конституцияның 18 бабы бойынша әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абыройлы атының қорғалуына құқығы бар; өзінің жеке салымдары мен жинаған қаражатының, жазысқан хаттарының, телефон арқылы сөйлескен сөздерінің, почта, телеграф арқылы және басқа жолдармен алысқан хабарларының құпиялылығы сақталуына құқығы бар [5, 18 бап]. Демек, бұқаралық ақпарат құралдары аталған тармақтар бойынша тұлғаның арнайы рұқсатынсыз ақпарат жинауға, таратуға құқы жоқ.

Әдебиеттер

- 1 Адам құқығының жалпыға бірдей декларациясы. 19 бап. 10 желтоқсан, 1948ж. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>.
- 2 Рихтер А.Г. Международные стандарты и зарубежная практика регулирования журналистики: учебное пособие. – М.: Изд.: ЮНЕСКО, 2011.
- 3 Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт. 19 бап. 16 желтоқсан, 1966 ж. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000091>.
- 4 ҚР Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні орындау туралы баяндама. 19 бап, 3 т. 12 маусым, 2009 ж. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P090000892>.
- 5 ҚР Конституциясы. 1 бап. 30 тамыз 1995ж. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>.

References

- 1 Adam kukigynin jalpyga birdey deklaraciasy. 19 bap. 10 jeltoksan, 1948j. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>.
- 2 Rihter A.G. Mezhdunarodnye standarty i zarubezhnaja praktika regulirovaniya zhurnalistiki: uchebnoe posobie. – M.: Izd.: JuNESKO, 2011.
- 3 Azamattyk jane sayasi kukiktar turaly khalykaralyk pakt. 19 bap. 16 jeltoksan, 1966j. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000091>.
- 4 KR Azamattyk jane sayasi kukiktar turaly khalykaralyk paktini oryndau turaly bayandama. 19 bap, 3t. 12 mausym, 2009j. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P090000892>.
- 5 KR Konstituciasy. 1 bap. 30 tamyz, 1995j. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>.